

Фортеця Святої Єлисавети

Історична довідка.

Фортецю Св. Єлисавети було побудовано біля південної межі Нової Сербії - військово-поселенської області, створеної в 1752 році для оборони Південної України від нападів турків і кримських татар. Указ про створення на правому березі Інгулу фортеці підписаний імператрицею Єлизаветою 11 січня 1752 року. Проект затверджений 30 липня 1752 року.

Вибір місця розташування обумовлений приблизно рівною відстанню від вже існуючих тоді фортець - Архангельської (тепер - Новоархангельськ) на Синюсі та Мішуриноріжської на Дніпрі, що створювало оборонну лінію з трьох великих укріплень, проміжки між якими захищалися новосербськими шанцями та козацькими форпостами.

Місце для фортеці вибрав генерал артилерії І.Ф. Глебов згідно з наданої йому 3 лютого 1752 року спеціальної інструкції. Затверджувалося воно Сенатом на засіданнях 21 березня та 1 квітня 1753 року.

Але у зв'язку з напруженою політичною ситуацією будівництво було затримано і указ про його початок вийшов тільки 3 березня 1754 року. Урочисте закладання фортеці відбулося 18 червня 1754 року. Будівельними роботами керував інженер-підполковник Л.І. Менцеліус.

Фортеця складалася з утвореного земляними валами шестикутника бастионних фронтів з шістьма рavelінами поперед куртин. Вся фортифікаційна система оточувалася глибокими сухими ровами, вздовж зовнішнього периметру яких проходила фортечна дорога, прикрита шістьма гласисами. На березі Інгулу, для його оборони, в 175 сажнях від фортеці знаходився окремих горнверн - шанець Св. Сергія. Бастиони мали форму п'ятикутників, з відкритими на фортечний плац горжами. У бастионів були подвійні фланки. Рavelіни мали форму неправильних ромбів і були відкриті з тилу. У випадку захоплення неприятелем це робило їх беззахисними з боку фортечного вогню. Всі верки (захисні споруди) були земляними.

Головний вал був висотою 19 футів, товщиною - 18 футів, висота понижених фланків - 7,5 9 футів, висота рavelінів - 16 футів, висота гласисів - 7 футів, глибина ровів - 18-21 фут.

У фортеці було троє воріт, облаштованих сторожовими вежами та кордегардіями - Троїцькі (головні, тепер виїзд на Ново-Олексіївку), Пречистенські та Всесвятські. Бастиони фортеці названі іменами святих - Петра (перший від Троїцьких воріт за стрілкою годинника), далі послідовно - Олексія, Андрія Первозваного, Олександра Невського, Архістратиґа Михаїла та Катерини. Рavelіни також мали святих покровителів - Анни (навпроти Троїцьких воріт), потім по колу - Наталії, Іоанна, Пресвятих Печерських, Миколая та Феодора.

У зв'язку зі стурбованістю Туреччини щодо правомірності місця розташування фортеці та розпочатими з цього приводу переговорами, будівництво у середині жовтня 1754 року було призупинене, хоча в цілому оборонні вали були вже насипані, тільки не на повну висоту. За донесенням особливого турецького уповноваженого паші Девлет-Алі-Сент-Аґи, який здійснив огляд фортеці Св. Єлисавети, у 1755 році вона була вже побудована "міцно і надійно", але вали невисокі, у деяких місцях до 2 аршинів, а де й менше.

На висновки турецького візитера, що заспокоїли Порту, очевидно вплинуло дуже добре приймання, яке йому організували попереджені загодя російським у Константинополі послом надвірним радником О.М. Обрезковим комендант фортеці бригадир О.І. Глебов та головний військовий командир краю генерал-майор І.Ф. Глебов. Не дивлячись на дипломатичні дебати, роботи у фортеці з причини ускладнення на південному кордоні були поновлені вже у 1756 році: вздовж прикритої дороги поставлений палісад, де не було брустверів улаштовані рогатки, у вихідних кутах і на фланках бастионів, а також на фасах рavelінів поставлені гармати перед якими насипали бруствери.

Артилерійське озброєння фортеці тоді складалося з 120 гармат, 12 мортир, 6 фальконетів, 12 гаубиць та 6 мортирець.

В наступні роки будівельні роботи у фортеці продовжувалися, але дуже повільно і не були закінчені навіть до кінця правління імператриці Єлисавети (1761 р.)

На території фортеці було розбудоване ціле місто, в центрі якого стояла дерев'яна Свято-Троїцька церква, що з 1755 по 1801 роки мала статус соборної. Солдатські казарми були розраховані на 2200 вояків. Гарнізон складався з трьох батальйонів та двох команд - артилерійської та інженерної. Тут знаходилися комендантський, генералітетський, протопопський будинки, порохові погріби (один з них, що у бастіоні Св. Петра, у 1994 році був досліджений кіровоградськими археологами), кузні, криниці, провіантський магазин, кордегардії та інші будівлі. Чотирнадцятикімнатний дім, в якому у 1787-1788 роках жив генерал-фельдмаршал князь Г.О. Потьомкін, пізніше був пристосований для перебування послів, що зупинялися тут, подорожуючи з Петербурга до Константинополя і зворотно.

В 1763 році у фортеці було відкрито школу для офіцерських дітей, у 1764 році - засновано першу на Україні друкарню цивільного шрифту, у 1787-1788 роках Г.О. Потьомкін заснував тут один з перших на Україні медичних навчальних закладів - медико-хірургічну школу, яку закінчив Є.Й. Мухін (1766-1850), що став видатним хірургом і був одним з вчителів М.І. Пірогова (1810-1871). Сам М.І. Пірогов працював у фортечній лікарні під час Кримської війни 1853-1856 років. Погруддя, встановлене славетному лікарю-хірургу на території лікарні, потребує серйозної реставрації і навіть реконструкції.

З історією фортеці Св. Єлисавети пов'язано багато знаменитостей. Влітку 1769 року тут перебував зі штабом своєї 2-ї армії генерал-аншеф П.О. Рум'янцев (1725-1796, генерал-фельдмаршал з 1770 р., граф з 1775 р.). Тоді ж у фортеці знаходився Донський козацький полк Є.Д. Кутейникова (1725-1779), в якому служив хорунжим О.І. Пугачов (1740-1775). Приборкувач Пугачовського повстання генерал-аншеф граф П.І. Панін (1721-1789) теж був у фортеці Св. Єлисавети - у 1770 році йому тут організували триумфальну зустріч з гарматним салютом як покорителю Бендер. Розминувся він тоді з хорунжим Пугачовим, щоб через кілька років переслідувати його як самозванця Петра III.

У 1779 році у фортеці був член Військової колегії генерал-поручик І.І. Апухтін (1726-1804). Князь Г.О. Потьомкін (1739-1791, генерал-фельдмаршал з 1784 року) вперше прибув у фортецю 27 вересня 1782 року, пізніше він часто приїздив і жив у своєму фортечному будинку. Часто і на досить тривалий час у 1773-1794 роках у фортеці перебував М.І. Кутузов (1745-1813, генерал-фельдмаршал з 1812 року). Знаменитий полководець О.В. Суворов (1729-1800, генерал-фельдмаршал з 1794 року) бував у фортеці в 1786 та 1792 роках. Відомий австрійський фельдмаршал принц Ш.Ж. де Лінь знаходився у фортеці у 1788 році і залишив про цей період цікаві спогади. Генерал-фельдмаршал (1799) граф (1797) І.В. Гудович (1741-1820) був у фортеці Св. Єлисавети коли командував корпусом під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

Бували тут і кошові отамани та січова старшина українських козаків. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 році архів і зброя запорожців певний час зберігалися у фортеці.

Безпосередньо у бойових діях фортеця Св. Єлисавети брала участь тільки один раз. Сталося це під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., перша компанія якої розпочалася 1769 року навалом Кримського хана Крим-Гирея на Єлисаветградську провінцію. 4 січня очолюване ним 70-тисячне турецько-татарське військо перейшло російський кордон біля Орловського шанця і 7 січня зупинилося біля фортеці Св. Єлисавети, в якій укритися начальник провінції генерал-майор О.С. Ісаков з гарнізоном та місцевими жителями. Орду зустрів вогонь фортечних гармат. Крим-Гирей не зважився на штурм., а О.С. Ісаков не міг йому протиставити достатньої військової сили для відкритого бою. Нападники розділилися на кілька загонів, знищили вогнем і мечем поблизькі села, захопили в полон більше тисячі жителів, забрали багато худоби та відійшли за Дністро. З фортеці була зроблена вдала вилазка кінного загону князя І.В. Багратіона, який порубав ар'єргард татар .

Це було останнє татарське нашествя на Україну. Певну роль в його невдачі зіграла і фортеця Св. Єлисавети.

В кінці Х VIII ст. фортеця Св. Єлисавети втрачає своє стратегічне значення з кількох причин:

- перемога у війні 1768-1774 рр. та підписання Кучук-Кайнарджійського мирного договору (1774), за яким Росія дістала вихід до Чорного моря між гирлами Південного Бугу і Дніпра;
- ліквідація Запорозької Січі у 1775, що сприяло остаточному знищенню гайдамацького руху та масовому залюдненню території цивільним населенням;
- адміністративно-територіальні реформи 1775-1776 рр. та 1783-1784 рр., які поступово переводили військове управління краєм у цивільне русло;
- розподіли Річі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), які знешкодили небезпечного військового супротивника-сусіда;
- приєднання Криму до Російської імперії у 1783 році, що політично знищило ще одного претендента на цю територію.

Рескриптом імператриці Катерини II від 10 лютого 1784 року на ім'я генерал-фельдмаршала князя Г.О. Потьомкіна було повідомлено, що фортеця Св. Єлисавети "так як за своїм становищем в середині держави фортецею вважатися не могла і була перетворена на внутрішнє місто".

Поступово, протягом кількох років фортеця обеззброювалася. У 1794 році тут ще утримувалося 162 гармати, які обслуговувалися 277 артилеристами. Гармати та артилерійські припаси вивозили в прикордонні міста, головним чином у Херсон.

У квітні 1795 року 5 гармат було відправлено у Новомиргород.

Тільки дві гармати збереглися у фортеці Св. Єлисавети - вони встановлені на кам'яних п'єдесталах при в'їзді з колишніх Пречистенських воріт.

Повне скасування фортеці Св. Єлисавети здійснилося 15 березня 1805 року. Фортечний гарнізон був розформований, але в казармах ще багато років розміщався нестройовий батальйон (три інвалідні роти).

Фортеця Св. Єлисавети є унікальною фортифікаційною пам'яткою XVIII ст.. Сучасне використання фортечного комплексу не відповідає його історико-культурному значенню. Реконструкція, музеєфікація та введення в міжнародний туристичний оборот фортеці Св. Єлисавети - важливе державне завдання, яке вже зафіксоване в кількох документах:

- Указ Президента України від 9 грудня 1995 року "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури";
- "Перелік визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення", затверджений Кабінетом України 30 грудня 1998 року;
- "Заходи щодо відтворення визначної пам'ятки історії та культури - фортеці Святої Єлисавети ", затверджені КОДА 1 березня 1999;
- Постанова Кабінету України від 23 квітня 1999 року № 700 "Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України";
- Розпорядження голови КОДА від 28 травня 1999 року № 232-р про фінансування заходів щодо відтворення видатної пам'ятки історії та культури - фортеці Святої Єлисавети;

Провідні вказівки є, треба розпочинати роботу

К. Шляховий,
старший науковий співробітник
відділу історії Кіровоградського
обласного краєзнавчого музею